

ПРОЕКТИВНИЙ МЕТОД У ПСИХОЛОГІЧНІЙ РОБОТІ З УЧАСНИКАМИ АТО

Стаття презентує ті проективні методики, які застосовуються в психологічній науці для вивчення особистісних характеристик людини, які не вербалізуються, приховуються, завуальовуються чи заперечуються. Виявлено, що не потребуючи великих затрат часу та відзначаючись простотою процедури проведення, проективний метод є достатньо інформативним та дозволяє виявити не лише свідомі установки, а й неусвідомлені, про які досліджувані не хочуть розповідати. Обґрунтовано та емпірично досліджено особистісні характеристики учасників АТО проективним методом.

Ключові слова: проективний метод, учасники АТО, особистісні характеристики, міжособистісна взаємодія, психологічна діагностика, психологічна допомога.

Постановка проблеми. Українське суспільство переживає важкі часи, які мають значний вплив на психічне здоров'я, фізіологічний стан та емоційний фон громадян України. Створюється ситуація постійної напруги, тривоги та фрустрації. Проте, найбільшим потрясінням є введення на території України антитерористичної операції, яка за своєю повномасштабністю та людськими втратами прирівнюється до справжньої війни. При цьому наші захисники не завжди встигали адаптуватись психологічно до умов нечесної війни, смерті та насилля. Ці та інші чинники, як і сама ситуація війни, що характеризується надекстремальним впливом на психіку людини, викликаючи у неї травматичний стрес, призвели до того, що більшість бійців, котрі повертались із зони антитерористичної операції, отримували на передовій діагноз посттравматичного стресового розладу (ПТСР). У постраждалих з ПТСР, особливо в самих важких формах, зміни проявляються на всіх рівнях функціонування психіки. Бійці часто відчувають страх, не вірять у свої сили для подолання розладу. Страх та зневіра впливають на організацію психологічної допомоги, особливо на початкових її етапах. Робота з психологом часто сприймається як загроза, як ще одна психотравмуюча подія. Учасники АТО мають сумніви щодо професійних здібностей психолога, мають сумніви щодо його щирості, доброзичливості. Ці захисні механізми поведінки значно

ускладнюють роботу з надання психологічної допомоги. Без подолання цих бар'єрів важко досягти успіху в роботі. Необхідно, також, наголосити на тому, що ефективність психологічної допомоги залежить від комбінування різних підходів, методів, технік.

Результати теоретичного дослідження. Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників питання, що пов'язані з різними аспектами реабілітації військовослужбовців, розглядали: Г.О. Акімов, Р. Грінкер, О.С. Лобастов, Д. Шпігель (наслідки бойових психічних травм під час світових війн), А.Д. Бравеє, В.С. Гічун, В.В. Ковтун, О.М. Коржиков, Ю.Є. Лях (медико-соціальні аспекти реабілітації військовослужбовців); В.С. Березовець, С.В. Захарик, В.В. Знаков, І.І. Ліпатов, Т.П. Пароянц, В.Є. Попов, П.І. Сідоров, В.В. Стасюк (наслідки бойових психічних травм під час воєнних конфліктів) та ін. Автори зазначають, що більшість бійців, що повертаються із АТО і мають яскраво виражений діагноз ПТСР здебільшого не можуть і не знають, як впоратись зі станами та відчуттями, які вони переживають. До того ж, цей феномен має вплив не лише безпосередньо на учасника зони бойових дій, а й на його близьке оточення – родину, друзів, знайомих, які досить часто не знають як себе поводити і реагувати. Окрім того учасники АТО не завжди можуть, а іноді і не бажають обговорювати свій внутрішній стан, свої переживання та відчуття. Серед діагностичних та корекційних методів, які застосовуються в психологічній науці для вивчення тих особистісних характеристик людини, які не вербалізуються, приховуються, завуальовуються чи заперечуються, одне з провідних місць займає проєктивний метод. Не потребуючи великих затрат часу та відзначаючись простотою процедури проведення, даний метод є достатньо інформативним та дозволяє виявити не лише свідомі установки, а й неусвідомлені, про які досліджувані не хочуть розповідати. Саме актуальність проведення психологічних досліджень із учасниками АТО та ефективність проєктивного методу при здійсненні їх психологічного обстеження сприяли вибору теми нашого дослідження.

Мета даного наукового пошуку полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особистісних характеристик учасників АТО проєктивним методом.

Поняття проєкції (від лат. *proiectio* – викидання) у його психологічному значенні вперше з'являється в психоаналізі, у концепції захисних механізмів і належить, як відомо, З. Фрейду. Так, він розрізняв первинні процеси (уява, сновидіння, марення), в яких виражаються глибинні несвідомі тенденції особистості і вторинні

(мислення сприймання та ін.), в яких реальний світ відображається більш об'єктивно [3, с. 129]. Первинні процеси (фантазія, творча діяльність) розглядалися як самовираження несвідомих потреб і мотивів особистості. Саме ідея фантазії найбільше вплинула на створення проєктивного підходу в психоаналізі, оскільки розумілась як компенсація незадоволених бажань та їх галюцинаторне здійснення, забезпечувала катарсичний ефект завдяки об'єктивізації нездійснених бажань у творчій діяльності. Тобто, проєкція – це не що інше, як процес і результат усвідомлення і породження значень, які полягають у свідомому і несвідомому перенесенні суб'єктом власних якостей або станів на зовнішні об'єкти. Саме такий зміст терміну «проєкція» лежить в основі створення проєктивних методик та арт-терапевтичного засобу роботи з проблемою – проєктивного малюнка [5]. Психологи давно помітили, що психомалюнок через свою глибинно-психологічну спрямованість дозволяє досліджувати внутрішні характеристики особистості людини. Малювання виступає творчим актом, що дозволяє кожному учаснику АТО та члену його сім'ї відчуті і зрозуміти самого себе, виразити вільно свої думки і відчуття, звільнитися від конфліктів і сильних переживань, скорегувати негативні прояви, розвинути емпатію, навички рефлексії, самоаналізу, зменшити напругу та втому, вирішити проблеми.

Дослідники малюнка підкреслюють, що малюнок є свого роду розповіддю про те, що в ньому зображується, і суттєво не відрізняється від словесної розповіді. Власне, це розповідь, виконана в образній, символічній формі, яку необхідно вміти прочитати. О.Ф. Лосєв зазначав, що символ є результатом взаємодії комплексу образних, абстрактно-логічних і емоційно-мотиваційних компонентів, як результат інтегративної роботи вербально-логічного, наочно-образного мислення, що супроводжується емоційними реакціями [4]. Так, малюючи, людина дає вихід своїм тривогам, страхам, бажанням, мріям, перебудовує свої відносини щодо різних ситуацій і безболісно зустрічається з тими неприємними образами, що лякають і травмують їх особистість.

Доцільність застосування проєктивного малюнка як методу психокорекції з учасниками АТО та членами їхніх сімей полягає в терапевтичному і корекційному впливі мистецтва на людину і проявляється в реконструюванні психотравмуючої ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності, виведенні переживань, пов'язаних з нею, у зовнішню форму – через продукт художньої діяльності, а також створенні нових позитивних переживань, формуванні креативних потреб і способів їх задоволення. Цей метод є

універсальний, він не має обмежень і протипоказань. Досвідчений фахівець із проєктивних малюнків Т.С. Яценко відзначає, що малюнок надає можливість виразити свої почуття, передати психологічні якості й особливості, міжособистісні відносини, власні зміни. Уже сам процес зображення, передача особистісно значущого матеріалу мовою фарб, олівців відіграє позитивну роль, сприяє усвідомленню внутрішнього світу, конфліктів, проблем, виділенню в них суттєвого [6, с. 109].

Аналіз малюнків будується, спираючись на феноменологічний підхід, який враховує розуміння малюнка самим автором «тут і тепер» і визначається активністю неусвідомлених аспектів психіки. Варіації на тему інтерпретації картинок або роботи уяви, як реакції на стимул-картинку, практично безмежні. Завдання психологічної роботи методу проєктивного малюнка заключається у тому, аби поглибити і розвинути процеси самоусвідомлення власних емоційних змін; дати соціально прийнятний вихід дратівливості, знизити рівень внутрішнього; пропрацювати думки і почуття, розрядити психічну напругу та втому, які подавляються; розвинути почуття внутрішнього контролю за власними переживаннями та станами; підвищити психічну активність та відновити психічну особистісну рівновагу [1]. Важливо, що в психологічній роботі з сімейними труднощами учасників АТО ефективним є застосування системного підходу, який полягає у взаємообумовленості поведінки шлюбних партнерів або всіх членів сім'ї. Тобто психологічна робота може проводитись індивідуально в парі з психологом або з чоловіком (дружиною), або з усією сімейною системою.

Серед переваг проєктивного малюнка можна виділити: індивідуальний підхід до кожного суб'єкта; діалог в атмосфері довіри, підтримки; вивчення динамічних характеристик особистості; корекційний ефект. Аналіз комплексу малюнків відбувається у діалогічній взаємодії з автором малюнка та передбачає врахування, бачення, розуміння ним змісту малюнка. Психологічна робота з сімейними проблемами засобом проєктивного малюнка багатоманітна і цілюща: через малюнок сім'я проживає негативні емоції, знімає напругу, відновлює психічну рівновагу і вчиться знаходити ефективні шляхи вирішення проблем [4; 5]. Ми використовуємо цей метод саме тому, що він є тією спеціальною технікою клініко-експериментального дослідження, який допомагає виділити ті особливості особистості учасника АТО, які найменш доступні безпосередньому спостереженню або опитуванню і навіть тестуванню.

Методика та процедура дослідження. Емпіричне дослідження учасників АТО проєктивним методом проводилось на базі психологічного консультативного центру при кафедрі практичної психології та безпеки життєдіяльності факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Реалізація проєкту здійснювалася в рамках проєкту «Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям», яка підтримується фондом Ігоря Палиці «Новий Луцьк». Кількість військовослужбовців, які брали участь у дослідженні склала 25 осіб, з них 100% чоловіки. Усі чоловіки протягом тривалого періоду перебували в зоні АТО.

Для діагностики використовувались такі проєктивні методики, як «Неіснуюча тварина», «Автопортрет», «Людина» – «Людина під дощем», «Кінетичний малюнок сім'ї». Для дослідження особистісних характеристик використали методику «Неіснуюча тварина». Для діагностики несвідомих емоційних компонентів особистості (самооцінка, актуальний стан, невротичні реакції тривожності, страху, агресивності), особливостей самосвідомості, самоствавлення, самооцінки особистості використали проєктивний малюнковий тест «Автопортрет». Для оцінки адаптивних можливостей і стійкості людини до дії стресових факторів використали методику «Людина» – «Людина під дощем», яку запропонували Є. Романова і Т. Ситько [2]. Для дослідження ставлення людини до членів всієї сім'ї, сімейні стосунки, які викликають тривогу в діагностованого, як він сприймає взаємостосунки з іншими членами сім'ї та своє місце в сім'ї використали тест «Кінетичний малюнок сім'ї». Він надає багату інформацію про суб'єктивно сприйману ситуацію досліджуваного, авторами якого є Р. Бенс, С. Кауфман [4].

Аналіз результатів дослідження. Розглянемо отримані результати за методикою «Неіснуюча тварина». Аналіз отриманих даних допоміг виділити такі особистісні характеристики учасників АТО: у 76% досліджуваних виявлено негативний емоційний фон і в 24% діагностованих позитивний емоційний фон. Тобто, для більшості досліджуваних характерний негативний емоційний фон, а саме: негативні емоційні переживання пригніченості, суму, пасивної боязливості, незадоволення, зневіри, відчаю. Лише четверта частина вибірки характеризується позитивним емоційним фоном, а саме піднесеним настроєм, відчуттям задоволення, радості, почуттям насолоди, щастя. Можна і треба говорити про їхній стан суто операційного (операторного, «ділового») напруження, тобто напруження, яке виникає як результат складності діяльності і

емоційної напруги, викликані емоційними екстремальними умовами.

Виявлено, що 60% досліджуваних проявляють занижену самооцінку, при якій вони характеризується постійним самоствердженням, прагненням підвищити свою значимість, загальною невпевненістю у собі як особистості, сприйняттям себе гірше за інших, сумнівами у своїх соціальних навичках, конформною поведінкою, звичкою негативно говорити про себе, про свої особливості, якості, здібності та навички в присутності інших, чутливістю до похвали і невміння її приймати. Для 40% вибірки характерна адекватна самооцінка, яка проявляється у впевненості у собі, людина дозволяє успішно ставити цілі і досягати їх у житті, має такі якості як ініціативність, здатність адаптуватися до різних умов соціуму. Завищеної самооцінки у даній вибірковій сукупності не виявлено. Тобто, більшість учасників АТО характеризуються заниженою самооцінкою, загальною невпевненістю у собі як особистості, вважають що є гіршими за інших, проявляють низький рівень соціалізації, часто дезадаптовані до складних життєвих ситуацій, здатні до самоприниження і перебільшення можливостей інших людей. Вони применшують свою значимість і здібності. Власні досягнення пояснюють волею випадку, допомогою іншої людини, удачею, і лише в останню чергу — своїми зусиллями. На компліменти у свою адресу реагують недовірою або навіть агресивним неприйняттям, сумнівається в собі, тому також мають проблеми із самореалізацією.

Досліджено, що у 52% учасників АТО виявлено високий рівень тривожності; у 48% проявляється низький рівень тривожності. Тобто, для більшості учасників АТО характерний високий рівень тривожності, який проявляється у переживанні стану емоційного дискомфорту, напруження, стурбованості, побоювання, туги. У іншій частині досліджуваних проявляється низький рівень тривожності, що характеризується спокоєм, розміреністю дій. Вони відмовляються від певних дій, загальмовують їх, ніяк не наберуться хоробрості перебороти свою слабкість, безвілля, проявити вольове зусилля для досягнення мети. Стан емоційного дискомфорту супроводжується високою втомлюваністю, біллю в м'язах, слабкістю, головокружінням, депресією, дратівливістю, тобто тими емоційними розладами, що характеризуються апатією, пригніченням, почуттям втрати, емоційним виснаженням.

Аналіз результатів показав, що у 60% досліджуваних виявлено пасивність у діях, вчинках, тоді як 40% респондентів є активними,

мають високий рівень життєвої енергії. Тобто, більшість учасників АТО проявляють пасивну реакцію в будь-яких життєвих ситуаціях, а саме терпіння, мовчання, бездіяльність в умовах, коли це потрібно для користі самого бійця, або користі інших людей чи членів сім'ї. У 40% досліджуваних спостерігається активність, а саме здатність до суспільно значущих перетворень у навколишньому світі, що проявляється у спілкуванні, спільній діяльності з іншими, у наявності усвідомленого і цілеспрямованого характеру. Але, в основному, учасникам АТО характерна пасивна реакція в будь-яких життєвих ситуаціях. Людина, яка веде себе пасивно, не вміє чітко заявляти про свої [бажання](#) та потреби, і в той же час беззахисна перед іншими. Пасивна людина не володіє [імунітетом](#) проти активної діяльності інших. Достатньо малої спроби тиску і вона починає приймати її покійно. У її діях відсутня впевненість, вона мучиться від того, що не може належним чином застосувати свої [здібності](#) і силу. [Такий](#) стан призводить до порушення внутрішньої самосвідомості. І це відображається в усій сфері діяльності. Однак, пасивність це не лише підпорядкування. Людина може вирішити, що якась дія не заслуговує зусиль, яких від неї вимагається, тому й проявляє пасивність. Але, потім вона починає мучити себе запитаннями, чи правильно вона вчинила чи ні.

Серед досліджуваних 52% бійцям характерні такі особистісні характеристики, які можуть перешкоджати успішній життєдіяльності: негативний емоційний фон, депресивні тенденції, слабкий контроль за своїми думками, висновками, рішеннями, невпевненість у собі, високий рівень тривожності, пасивність, боязливість. У 24% діагностованих спостерігається негативний емоційний фон, при адекватній самооцінці, невпевненість у собі, високий рівень тривожності. У 12% досліджуваних виявлено позитивний емоційний фон, демонстративність, у інших 12% досліджуваних – позитивний емоційний фон, адекватна самооцінка, високий рівень життєвої енергії, впевненість. Отже, як бачимо, половина групи досліджуваних учасників АТО мають такі психологічні характеристики, які можуть негативно вплинути на подолання проблем. Особливо негативно впливають ті психологічні характеристики, які розміщені в зоні негативного емоційного фону, депресивних тенденцій, невпевненості, тривожності, пасивності, заниженої самооцінки. Невпевненість у собі, занижена самооцінка можуть призвести до того, що бійці перестануть вірити в себе, у свої власні сили, у можливість справитися зі складною ситуацією, знижується рівень спілкування із соціумом та у сім'ї.

Застосувавши проєктивну методику «Автопортрет» ми дослідили такі психологічні характеристики учасників АТО, як самооцінку, емоційний стан, прояви тривожності, агресивності та інші особистісні характеристики. Виявлено, що у 68% досліджуваних проявляється низький рівень самооцінки, у 28% – адекватна самооцінка, 4% – високий рівень самооцінки. Як бачимо, результати за показниками самооцінки за методикою «Неіснуюча тварина» та «Автопортрет» майже однакові. Так, у більшості учасників АТО спостерігається низький рівень самооцінки, яка характеризується невпевненістю у собі, чутливістю до похвали і невмінням її приймати, несміливістю, залежністю, навіюваністю тощо. У 32% бійців проявляється адекватна самооцінка, яка характеризується впевненістю в собі, людина успішно ставить цілі і досягає їх у житті, людина має такі якості як ініціативність, здатність адаптуватися до різних умов соціуму. Лише 4% досліджуваних мають високий рівень самооцінки, яка проявляється у тому, що людина відчуває себе гарною і як наслідок – вірить у свою успішність.

Виявлено, що 75% учасників АТО проявляють негативний емоційний стан і лише 25% мають позитивний емоційний стан. Тобто, більшість учасників АТО характеризуються негативним емоційним станом, а саме переживанням пригніченості, суму, пасивності, незадоволення, зневіри, відчаю. Лише четверта частина вибірки характеризується позитивним емоційним фоном, а саме піднесеним настроєм, відчуттям задоволення, радості, почуттям насолоди, щастя. Можемо узагальнити, що учасники АТО, в основному, характеризуються негативними емоціями, що підтверджують показники за проєктивною методикою «Неіснуюча тварина». Подальший аналіз результатів виявив, що у 52% досліджуваних проявляється високий рівень тривожності та 48% діагностованих мають низький рівень тривожності. Як бачимо, половина досліджуваних характеризуються високим рівнем тривожності, який проявляється у переживанні стану емоційного дискомфорту, напруження, стурбованості, побоювання, туги. Інша половина досліджуваних характеризується низьким рівнем тривожності, що проявляється у спокої, розміреності дій. Тобто учасники АТО, в основному, характеризуються станом емоційного дискомфорту, стурбованості, що теж співпадає з результатами проєктивної методики «Неіснуюча тварина». Внутрішній дискомфорт може виникати і при наявності ситуації, коли людину не влаштовує робота і характер діяльності, коли в наявності є ситуація комунікативних труднощів (проблем спілкування), вікових криз, коли

є втома від постійних сумнівів і приватних потрясінь, коли не можна радіти і насолоджуватися життям, як це було раніше. Багато хто намагається позбутися цього гнітючого відчуття за допомогою спиртного. Вони припускають, що вечірня порція пива допомагає їм розслабитися і міцніше спати, але алкоголь не лише не допомагає позбутися від неприємностей, а сприяє їх появі. Власне, психологічний дискомфорт може виникати, і коли людина в повному обсязі не задоволена своїм справжнім життям.

У 36% досліджуваних виявлено високий рівень агресивності і 64% діагностованих – низький рівень агресивності. Як бачимо, переважна більшість учасників АТО характеризуються низьким рівнем агресивності, а саме контролем своєї поведінки, емоцій, стриманістю, повагою до оточуючих. Менша половина досліджуваних проявляє високий рівень агресивності, а саме афективні спалахи гніву чи злоби, імпульсивні прояви поведінки, ненависть, ворожнечу, крики, грюкання тощо. Тобто, за показниками агресивності учасники АТО характеризуються більшою мірою контролем за власною поведінкою.

Як показав подальший аналіз результатів 56% досліджуваних проявляють риси інтровертованості особистості, а 44% мають екстравертовані риси особистості. Як бачимо, в основному, учасники АТО характеризуються інтровертованими рисами особистості, а саме: нетовариськістю, некомунікабельністю, замкнутістю, пасивністю, нерішучістю, обережністю, прагненням до точності, педантизмом, труднощами у соціальній адаптації. Меншою мірою досліджувані проявляють екстравертовані риси особистості, зокрема, імпульсивність, ініціативність, гнучкість у діях і вчинках, товариськість, високу соціальну адаптивність тощо. Тобто, учасники АТО є більш закритими до вираження емоцій у взаємодії з іншими, не бажають відкривати своє власне «Я», що може свідчити про психологічне нездоров'я особистості. Як бачимо, в учасників АТО переважають наступні особистісні характеристики: низький рівень самооцінки, негативний емоційний стан, високий рівень тривожності, інтровертованість. У більшості досліджуваних виявлено такі характеристики, які проявляються у стурбованості, психологічному напруженні, передчутті можливої невдачі. Ці характеристики можуть бути показником неблагополучного особистісного розвитку, що негативно впливає на подолання життєвих проблем.

Діагностику сили Его учасників АТО, їх здатності долати несприятливі ситуації, протистояти їм, дослідження особистісних

резервів і особливостей захисних механізмів ми проводили за допомогою методики «Людина» – «Людина під дощем». Аналіз отриманих даних допоміг нам виділити такі особистісні характеристики: у 72% досліджуваних виявлено переживання постійних стресових ситуацій у житті. Лише 28% респондентів переживають тимчасові стресові ситуації. Як бачимо, у переважній більшості учасників АТО спостерігається переживання постійних стресових життєвих ситуацій, тобто для них характерними є переживання внутрішнього дискомфорту, тривоги, незахищеності, відчуття безсилля, відсутності рівня домагань, інтровертованості, будь-яка нестандартна ситуація є стресом, що несе за собою сильне психологічне напруження. Меншість досліджуваних характеризуються переживанням тимчасових стресових ситуацій, а саме: розширеним сприйняттям себе та стресових життєвих ситуацій, самоконтролем поведінки, амбівалентністю почуттів. Отже, учасникам АТО характерне болісне сприйняття життєвих труднощів.

Для того, щоб виявити ставлення людини до членів всієї сім'ї, сімейні стосунки, які викликають тривогу в діагностованих, як вони сприймають взаємостосунки з іншими членами сім'ї та своє місце в сім'ї, ми використовували методику «Кінетичний малюнок сім'ї». Аналіз отриманих даних дав такі результати: у 64% досліджуваних виявлено неблагополучний емоційний фон сім'ї, 34% - вказали на благополучний емоційний фон сім'ї. Як бачимо, у більшості учасників АТО проявляється неблагополучний емоційний фон сім'ї, а саме тривога щодо сімейної ситуації, низький рівень міжособистісного спілкування в сім'ї, недовіра один до одного, кожен живе сам по собі тощо. Негативний психологічний клімат формується не обов'язково в соціально неблагополучній сім'ї і тут варто звернути увагу на те, що стало причиною відчуження. Досить часто акцент робився на несумісність чоловіка і дружини у шлюбі, відсутність спільних цілей та планів на майбутнє. Меншість досліджуваних характеризується благополучним емоційним фоном сім'ї, а саме: високим рівнем міжособистісного спілкування між членами сім'ї, спільними інтересами членів сім'ї тощо. Тобто, учасникам АТО, в основному, притаманний негативний клімат в сім'ї, який підкреслюється несправедливою критикою, агресією, завищеними вимогами. Великий вплив на негативний психологічний клімат мають стресори, тобто ті фактори, які негативно впливають на психічний стан особистості, коли порушується психологічна рівновага.

Досліджено, що у 60% досліджуваних спостерігається роз'єднаність членів сім'ї; у 40% діагностованих проявляється об'єднаність членів сім'ї. Як бачимо, у більшості досліджуваних проявляється роз'єднаність членів сім'ї, а саме: кожен член сім'ї живе відповідно до своїх інтересів, не враховує думки інших членів сім'ї, сім'я зовсім мало проводить часу разом. У 40% учасників АТО проявляється об'єднаність членів сім'ї, а саме сім'я багато часу проводить разом, мають спільні інтереси, допомагають один одному, враховують думку кожного члена сім'ї. Тобто, учасники АТО, в основному, характеризуються тим, що кожен член сім'ї живе відповідно до своїх інтересів, не враховує думки інтереси та потреби інших. Члени сім'ї відчують тривожність, емоційний дискомфорт, відчуження. Усе це перешкоджає виконанню сім'єю однієї з головних своїх функцій - психотерапевтичної, зняття стресу і втоми, а також веде до депресій, сварок, психічної напруги, дефіциту в позитивних емоціях. Якщо члени сім'ї не прагнуть змінити таке становище на краще, то саме існування сім'ї стає проблематичним.

Такий показник, як задоволеність – незадоволеність сімейною ситуацією має велике значення для функціонування особистості та впливає на взаємодію з дітьми. Досліджено, що у 68% учасників АТО спостерігається незадоволеність сімейною ситуацією, тоді як 32% – задоволені сімейною ситуацією. Як бачимо, у більшості учасників АТО проявляється незадоволеність сімейною ситуацією, тобто вони потребують емоційного тепла, хочуть більше часу проводити разом із сім'єю, бажають змін у кращу сторону сімейної ситуації. Менша частина досліджуваних задоволені сімейною ситуацією, задоволені стосунками в сім'ї, задоволені спілкуванням між членами сім'ї, почувають себе комфортно і захищено в колі сім'ї. Тобто, більшість учасників АТО характеризуються тим, що почувають себе некомфортно в колі сім'ї і потребують сімейного тепла і затишку.

У 64% діагностованих виявлено характеристики, які негативно впливають на особистісний розвиток дитини: потреба об'єднати сім'ю, труднощі у контактах з сім'єю, тривога, незахищеність, холодність взаємин у сім'ї, тривожність, невпевненість, страх щодо всього, що пов'язане з сім'єю, негативний емоційний зв'язок у сім'ї, роз'єднаність членів сім'ї, тривожність, незадоволеність сімейною ситуацією. У 36% виявлено благополучний емоційний фон сім'ї, інтелектуальна амбіційність, невпевненість, поверхневі емоційні контакти членів сім'ї з зовнішнім світом, неспокій щодо сімейної ситуації, інтровертованість, психологічна слабкість членів сім'ї, які більш позитивно сприятимуть психологічному здоров'ю членів сім'ї.

Як бачимо, учасникам АТО притаманні такі характеристики як потреба об'єднати сім'ю, труднощі у контактах з сім'єю, тривога, незахищеність, холодність взаємин у сім'ї, тривожність, невпевненість, страх щодо всього, що пов'язане з сім'єю, негативний емоційний зв'язок у сім'ї, роз'єднаність членів сім'ї, тривожність, незадоволеність сімейною ситуацією, інтровертованість членів сім'ї, психологічна слабкість членів сім'ї.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, за допомогою проективного методу, ми дослідили такі психологічні особливості учасників АТО:

- негативний емоційний фон, а саме негативні емоційні переживання пригніченості, суму, пасивної боязливості, незадоволення, зневіри, відчаю. Тобто учасники АТО, в основному, характеризуються негативними емоційними станами;

- занижена самооцінка, тобто загальна невпевненість у собі як особистості, вважають що є гіршими за інших, проявляють низький рівень соціалізації, часто дезадаптовані до складних життєвих ситуацій, здатні до самоприниження і перебільшення можливостей інших людей. Показники рівня самооцінки за проективними методиками «Неіснуюча тварина» та «Автопортрет», майже, не відрізняються;

- високий рівень тривожності, який проявляється у переживанні стану емоційного дискомфорту, напруження, стурбованості, побоювання, туги. Тобто учасники АТО, в основному, характеризуються переживанням стану емоційного дискомфорту. Показники рівня тривожності за проективними методиками «Неіснуюча тварина» та «Автопортрет» проявляються однаково;

- пасивна реакція в будь-яких життєвих ситуаціях, а саме терпіння, мовчання, бездіяльність в умовах, коли це потрібно для їхньої користі або користі інших членів сім'ї. Тобто в основному учасникам АТО характерна пасивна реакція в будь-яких життєвих ситуаціях;

- психологічні характеристики, які можуть негативно вплинути на подолання проблем. Особливо негативно впливають ті психологічні характеристики бійців, які розміщені в зоні негативного емоційного фону, депресивних тенденцій, невпевненості, тривожності, пасивності, заниженої самооцінки. Невпевненість у собі, занижена самооцінка можуть призвести до того, що бійці перестануть вірити у себе, у свої власні сили, у можливість справитися зі складною ситуацією, знижується рівень спілкування у сім'ї;

- низький рівень агресивності, а саме контроль своєї поведінки, емоцій, стриманість. Тобто, за показниками агресивності учасники АТО характеризуються більшою мірою контролем за власною поведінкою;

- інтровертовані риси особистості, а саме: нетовариськість, некомунікабельність, замкнутість, пасивність, нерішучість, обережність, прагнення до точності, педантизм, труднощі у соціальній адаптації. Тобто учасники АТО є більш закритими до вираження емоцій і взаємодії з іншими, не бажають відкривати своє власне «Я», що може свідчити про психологічне нездоров'я особистості;

- переживання постійних стресових життєвих ситуацій, тобто для таких бійців характерними є переживання внутрішнього дискомфорту, тривога, незахищеність, відчуття безсилля, відсутність рівня домагань, інтровертованість, будь-яка нестандартна ситуація є стресом, що несе за собою сильне психологічне напруження. Отже, учасникам АТО характерне болісне сприйняття життєвих труднощів;

- неблагополучний емоційний фон сім'ї, а саме тривога щодо сімейної ситуації, низький рівень міжособистісного спілкування в сім'ї, недовіра один до одного, кожен живе сам по собі тощо. Тобто, учасникам АТО, в основному, притаманний негативний клімат сім'ї;

- роз'єднаність членів сім'ї, а саме кожен член сім'ї живе відповідно до своїх інтересів, не враховує думки інших членів сім'ї, сім'я зовсім мало проводить часу разом. Тобто учасники АТО, в основному, характеризуються тим, що кожен член сім'ї живе відповідно до своїх інтересів, не враховує думки, інтереси та потреби інших;

- незадоволеність сімейною ситуацією, тобто учасники АТО потребують емоційного тепла, хочуть більше часу проводити разом із сім'єю, бажають змін у кращу сторону сімейної ситуації. Тобто, більшість учасників АТО характеризуються тим, що почувають себе некомфортно в колі сім'ї і потребують сімейного тепла і затишку;

- особистісні характеристики такі, як потреба об'єднати сім'ю, труднощі у контактах з сім'єю, тривога, незахищеність, холодність взаємин у сім'ї, тривожність, невпевненість, страх щодо всього, що пов'язане з сім'єю, негативний емоційний зв'язок у сім'ї, роз'єднаність членів сім'ї, тривожність, незадоволеність сімейною ситуацією, інтровертованість членів сім'ї, психологічна слабкість членів сім'ї.

Подальші наші дослідження будуть спрямовані на пошук оптимальних психокорекційних, психоконсультативних та

психотерапевтичних методів подолання негативних психологічних характеристик учасників бойових дій.

Список використаних джерел

1. Матласевич О. В. Формування змістовного контексту свідомості засобами метафори в процесі групової психокорекції / О. В. Матласевич // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Острог, 2006. – Вип. 7. – С. 241-247.
2. Романова Е. С. Графические методы в психологической диагностике / Е. С. Романова, О. Ф. Потемкина. – М. : Дидакт, 1992. – 256 с.
3. Фрейд З. Конечный и бесконечный анализ / З.Фрейд // Психоанализ в развитии: сборник / под ред. А.П. Поршенко, И.Ю. Романова. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 176 с.
4. Шляпникова И.А. Проективные методы психодиагностики : учебное пособие / Шляпникова И.А. ; под ред. Е.Л.Солдатовой. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2005. – 69 с.
5. Яценко Т. С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика / Т. С. Яценко, М. Г. Чобітько, Т. І. Донцевич. – Черкаси : “Брама”, – 2003. – 216 с.
6. Яценко Т. С. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубинно-психологический аспект) / Т. С. Яценко, Я. М. Кмит, Л. В. Мошенская. – М. : СИП РИА, 2000. – 227 с.

References

1. Matlasevych O.V. Formuvannya zmistovnogo kontekstu svidomosti zasobamy metafory v procesi grupovoi psyhokorektsii / O.V. Matlasevych // Naukovi zapysky. Seriya «Psychologiya i pedagogika». – Ostrog, 2006. – Vyp. 7. – S. 241 – 247.
2. Romanova E.S. Graficheskie metody v psihologicheskoy diagnostike / E.S. Romanova, O.F. Potemkina. – M. : Didakt, 1992. – 256 s.
3. Freid Z. Konechnyi i beskonechnyi analiz / Z. Freid // Psihoanaliz v razvitii : sbornik / pod red. A.P.Porshenko, I.Ya. Romanova. – Ekaterinburg : Delovaya kniga, 1998. – 176 s.
4. Shlyapnikova I.A. Proektivnye metody psihodiagnostiki : uchebn. posob. / pod red. E.L. Soldatovoy. – Chelyabinsk : Izd-vo YurGU, 2005. – 69 s.
5. Yacenko T.S. Malyunok u psyhokorektsiyniy roboti psyhologa-praktyka / T.S.Yacenko, M.G.Chobit’ko, T.I.Doncevych. – Cherkasy : Brama, 2003. – 216 s.

6. Yacenko T.S. Psihoanaliticheskaya interpretaciya kompleksa tematiceskikh psihorisunkov (glubinno-psihologicheskij aspekt) / T.S.Yacenko, Ya.M. Kmit, L.V.Moshenskaya. – M. : SIP RIA, 2000. – 227 s.

Статья представляет те проективные методики, которые применяются в психологической науке для изучения личностных характеристик человека, которые не вербализуются, скрываются, завуальовываются или отрицаются. Выявлено, что не нуждаясь больших затрат времени и отличаясь простотой процедуры проведения, проективный метод является достаточно информативным и позволяет выявить не только сознательные установки, но и неосознанные, о которых испытуемые не хотят рассказывать. Обоснованы и эмпирически исследованы личностные характеристики участников АТО проективным методом.

Ключевые слова: проективный метод, участники АТО, личностные характеристики, межличностное взаимодействие, психологическая диагностика, психологическая помощь.

The article presents the projective techniques that are used in psychological science for the study of personal characteristics of people which are not verbalized, are hidden or denied. It was found that projective method is quite informative and reveals not only the conscious attitude, but also unconscious, which does not want or can not be discussed.

Keywords: projective techniques, ATO participants, personal characteristics, interpersonal communication, psychological assessment, psychological assistance.

M.I.Mushkevych

PROJECTIVE TECHNIQUES IN PSYCHOLOGICAL WORK WITH ATO PARTICIPANTS

The article presents the projective techniques that are used in psychological science for the study of personal characteristics of people which are not verbalized, are hidden or denied. It was found that projective method is quite informative and reveals not only the conscious attitude, but also unconscious, which does not want or can not be discussed. It is grounded and empirically there were investigated such personal characteristics of ATO participants: negative emotional feelings of depression, sadness, passiveness, dissatisfaction, disillusionment, despair; low self-esteem, low level of socialization, low adaptation to difficult situations; high level of anxiety, emotional discomfort, stress, concerns,

fears, anguish; passive response in all situations; psychological characteristics that could negatively impact on overcoming problems; low level of aggression, more control over their own behavior; introversion, non-communicativeness, isolation, passivity, indecision, care, commitment to accuracy, pedantry, social disadaptation; feelings of discomfort, anxiety, insecurity, a sense of powerlessness, lack of aspiration, painful perception of life difficulties; dysfunctional emotional family background, such as anxiety about the family situation, low levels of interpersonal violence, distrust to each other, everyone lives by itself and others; fragmentation of the family, each family member is living according to their interests, without taking into account the views of other members of the family, the family spends very little time together; dissatisfaction with a family situation, when everybody needs emotional warmth, wants to spend more time with the family, wants changes for the better family situation.

Keywords: projective techniques, ATO participants, personal characteristics, interpersonal communication, psychological assessment, psychological assistance.